

<https://doi.org/10.70728/c.series.psi.v08.i09.003>

O‘SMIRLARDA ABYUZ XULQ-ATVORNING SHAKLLANISHI: DEVIANT VA DELINKVENT XULQ BILAN O‘ZARO BOG‘LIQLIGI

Psixologiya fanlari

O‘skanov Mirsaid Abdurashid o‘g‘li

Nizomiy Nomidagi O‘zbekiston Milliy Pedagogika Universiteti

Mustaqil izlanuvchisi

Email: oskanovmirsaid@gmail.com

Tel: +998 94 346 26 12

Annotatsiya. Mazkur maqola o‘smirlik davrida abyuz xulq-atvor namoyon bo‘lishining ijtimoiy-psixologik xususiyatlari, uning deviant va delinkvent xulq-atvor bilan o‘zaro bog‘liqligi hamda shakllanishiga ta’sir etuvchi psixologik va ijtimoiy omillar tahlil qilingan.

O‘smirlik davrida yuzaga keladigan shaxsiy, oilaviy va ijtimoiy munosabatlardagi ziddiyatlar, ijtimoiy me’yorlardan og‘ish, tajovuzkorlik, kommunikativ muammolar va salbiy ijtimoiy ta’sirlarning abyuz xulq-atvor rivojlanishidagi o‘rni yoritilgan.

Olingan natijalar ta’lim muassasalari psixologlari, pedagoglar va ota-onalar uchun o‘smirlarda abyuz xulq-atvorni erta aniqlash, profilaktika qilish hamda psixologik korreksion dasturlarni ishlab chiqishda amaliy ahamiyat kasb etadi.

Kalit so‘zlar: o‘smirlar, deviantlik, asotsial axloq, kommunikativ qobiliyat, tajovuzkorlik ijtimoiy me’yor, qonunchilik, kamol topish, psixologik kamolot, psixologik fazilatlar, faoliyat, ijtimoiylashuv.

Аннотация. В статье анализируются социально-психологические особенности проявления абьюзивного поведения в подростковом возрасте, его взаимосвязь с девиантным и делинквентным поведением, а также психологические и социальные факторы, влияющие на его формирование и развитие.

Освещается роль конфликтов, возникающих в личностных, семейных и социальных отношениях в подростковом возрасте, отклонений от социальных норм, агрессивности, коммуникативных проблем и негативного социального влияния в развитии абьюзивного поведения.

Полученные результаты имеют практическое значение для психологов образовательных учреждений, педагогов и родителей в целях раннего выявления и профилактики абьюзивного поведения у подростков, а также разработки психологических коррекционных программ.

Ключевые слова: подростки, девиантность, асоциальное поведение, коммуникативные способности, агрессивность, социальные нормы, законодательство, развитие, психологическая зрелость, психологические качества, деятельность, социализация.

Abstract. This article analyzes the socio-psychological characteristics of abusive behavior manifested during adolescence, its relationship with deviant and delinquent behavior, and the psychological and social factors influencing its development.

The article highlights the role of conflicts arising in personal, family, and social relationships during adolescence, deviations from social norms, aggressiveness, communication problems, and negative social influences in the development of abusive behavior.

The findings are of practical significance for psychologists working in educational institutions, teachers, and parents in the early identification and prevention of abusive behavior among adolescents, as well as in the development of psychological correctional programs.

Keywords: adolescents, deviance, antisocial behavior, communicative competence, aggressiveness, social norms, legislation, development, psychological maturity, psychological qualities, activity, socialization.

KIRISH. Barchamiz kundalik hayotimiz davomida ijtimoiy hayotga zid axloqning turli-tuman ko‘rinishlarini ya’ni tajovuzkorlik, zararli odatlar hamda qonunga zid harakatlar bilan duch kelamiz. Shu kabi muammolar bilan shug‘ullanuvchi mutaxassislar ko‘p yillardan beri bazi savollarga javob izlab kelmoqdalar.

O‘smirlik davri shaxs rivojlanishining eng murakkab va ziddiyatli bosqichlaridan biri bo‘lib, mazkur davrda ijtimoiy me’yorlarni o‘zlashtirish, shaxslararo munosabatlarni shakllantirish va xulq-atvorni boshqarish jarayonlari jadal kechadi.

Shuningdek ushbu jarayonda ijtimoiy normaga mos kelmaydigan bazi salbiy xulq ko‘rinishlari ham paydo bo‘la boshlaydi. Deviantlik, Og‘ishgan xulq psixologlar, shifokorlar, pedagoglar, huquqni himoyalovchi organlar xodimlari, sotsiologlar, faylasuflarda jonli qiziqish uyg‘otib kelmoqda. Og‘ishgan xulq mavzusi sohalararo va munozarali harakterga ega.[1; 25–39-b;].

O‘smirlik davrida abyuz xulq-atvor alohida va mustaqil hodisa sifatida namoyon bo‘lishi bilan birga, boshqa deviant xulq shakllari bilan ham murakkab o‘zaro aloqadorlikka ega. Chunki shaxsning destruktiv xulqi odatda bitta omil yoki bitta xatti-harakat bilan chegaralanmaydi, balki individual psixologik xususiyatlar, ijtimoiy tajriba va shaxslararo munosabatlar tizimining o‘zaro ta’siri natijasida shakllanadi.¹

Bundan ko‘rinadiki o‘smir shaxsi ijtimoiy muhit ta’sirida bo‘lar ekan shu muhitdagi hodisalar ta’siri ostida rivojlanadi va uning psixologik kamolatiga ijobiy yoki salbiy ta’sir qiladi. Ushbu jarayonda pedagoglar va ota-onalar muhit ta’sirlarini hisobga olishi va mas’uliyatni oshirib o‘smir shaxsi shakllanishi jarayoniga diqqatli bo‘lishi talab etiladi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA. Deviant xulq-atvorning turli shakllari — agressiv xulq, delinkvent xulq, bullying, addiktiv xulq va abyuz xulq — tashqi ko‘rinishi jihatidan farqlansa-da, ularni birlashtiruvchi umumiy jihat shaxsning ijtimoiy moslashuv jarayonidagi qiyinchiliklar va destruktiv xulqiy strategiyalarning shakllanishidir. Shu nuqtai nazardan, abyuz xulq-atvor deviant xulq tizimining shaxslararo munosabatlarga yo‘naltirilgan maxsus shakli sifatida qaralishi mumkin.[2; 597—605 b;].

Pedagoglar bilan o‘zaro hamkorlik jarayonida xulqi og‘ishgan o‘quvchilarda ijtimoiy me‘yorlarni buzish, tajovuzkorlik, kommunikativ qiyinchiliklar hamda turli deviant xulq-atvor shakllari namoyon bo‘lishi mumkin.

O‘zbek olimlari tadqiqotlarida ham o‘smirlardagi deviant va agressiv xulq-atvorning shakllanishida shaxsning emotsional holati, ijtimoiy muhit va shaxslararo munosabatlarning ahamiyati qayd etilgan.[3; 26-29 b;].

Zamonaviy o‘smirlar xulq-atvorida raqamli muhit bilan bog‘liq yangi xulq shakllari, xususan, kompyuter va internet o‘yinlaridan muammoli foydalanish holatlari kuzatilmoqda. Tadqiqotlar bunday xulqning o‘smirlarning maktab faoliyati, psixologik holati va ijtimoiy munosabatlariga salbiy ta‘sir ko‘rsatishi mumkinligini ko‘rsatadi. Shuningdek, o‘smirlik davrida diniy va ma‘naviy ta‘sirlarning shaxsiy rivojlanish hamda ijtimoiylashuv jarayonlariga ta‘siri ham ilmiy tadqiqotlarda alohida o‘rganilgan.

“Normal” va “anomal” xulq tushunchalariga qat‘iy ta‘rif berish murakkab bo‘lib, ular o‘rtasidagi chegaralar vaziyat, ijtimoiy-me‘yoriy talablar va muayyan jamiyatda qabul qilingan xulq-atvor standartlariga qarab o‘zgarishi mumkin.

E. V. Zmanovskaya normal xulqni, avvalo, ijtimoiy jihatdan ma‘qullangan, patologik buzilish bilan bog‘liq bo‘lmagan va jamiyat a‘zolarining ko‘pchiligiga xos xulq sifatida izohlaydi; shu bilan birga, normal va anomal xulq o‘rtasidagi chegaraning nisbiy va noaniq ekanligini ta‘kidlaydi.[4; 31-43-b;].

Shunga qaramay ilmda va kundalik ijtimoiy- hayotda ushbu tushunchalardan birgalikda foydalanib kelinmoqda. Bunda normal axloq atamasi ostida, qoidadagidek, salbiy xulq-atvor shakllari uchramaydigan, shu bilan birgalikda, jamiyat a‘zolari uchun xarakterli bo‘lgan me‘yoriy-ma‘qullangan axloq shakli tushuniladi.

Shunga o‘xshash, nome‘yoriy axloq quyidagicha bo‘lish mumkin: me‘yoriy-ma‘qullanmagan, potologik, nostandart. Ma‘lumki, maxsus adabiyotlarda “og‘ishgan xulq” atamasi ko‘pincha deviant axloq (deviatio- lotin tilida og‘ishgan) sinonimi bilan almashtiriladi.

Shaxsning og‘ishgan xulqi- bu umumqabul qilingan yoki rasman o‘rnatilgan ijtimoiy me‘yorlarga bo‘ysinmaydigan axloq.

Boshqacha aytganda, bu harakat mavjud qonunlar, qoidalar, an‘analar va ijtimoiy meyorlarga mos tushmaydi. Shubhasiz, deviant axloq-bu har qanday me‘yor emas, balki ushbu jamiyat uchun birmuncha muhim bo‘lgan ijtimoiy me‘yorlarning buzilishidir.

Afsuski, jamiyatda og‘ishgan xulqqa nisbatan nosog‘lomlik bilan munosabatda bo‘lish kuchaygan. Uning ko‘zga ko‘ringan shakllari bilan duch kelganda, odamlar birinchi navbatda tibbiy tashxis va unga tegishli tibbiy yordam olishga harakat qiladilar. Ayni damda

ma'lumki, shaxs axloqiga psixologik jihatdan shaxsning o'ziga individual yondashib pand-nasihat tarzida ta'sir ko'rsatish maqsadga muvofiq.

Shu vaqtda mutaxassis og'ishgan xulq tasnifiga ikkita yetakchi yondoshuvni aniq farqlashi ya'ni, psixologik va klinik tekshiruvni o'tkazishi lozim.

Antijimoiy (delinkvent) axloq- bu qonun me'yorlariga qarshi chiquvchi, ijtimoiy tartib va atrofda odamlar farovonligiga xavf-xatar soluvchi axloq.

U qonunchilik bilan taqiqlangan istalgan harakat yoki harakatsizlikni o'z ichiga oladi. Katta odamlar (18 yoshdan kattalar) da delinkvent axloq, ayniqsa, o'z ortidan jinsiy yoki fuqarolik javobgarligi va tegishli jazoni boshlab keluvchi qonunbuzarlik shaklida namoyon bo'ladi. O'smirlarda (13 yoshdan boshlab) delinkvent axloqning quyidagi turlari ustunlik qiladi: bezorilik, mayda o'g'rilik, o'g'rilik, vandalizm, jismoniy zo'rlik, giyohvand moddalarni istemol qila boshlaydi.

Asotsial axloq- bu shaxslararo munosabatlarning tinchligiga bevosita xavf soluvchi, axloqiy-ma'naviy me'yorlarni bajarishdan qochuvchi axloq. U tajovuzkor axloq, jinsiy deviatsiya (tartibsiz jinsiy aloqa, fohishabozlik, yomon yo'lga kirish, vuayerizm, ekskibitsionlik, va boshqalar), pulga azart o'yinlarga tortilish, daydilik, boqimandalik sifatida namoyon bo'ladi.[5; 172-185-b;].

O'smir yoshida uydan chiqib ketish, daydilik qilish, maktabga bormaslik yoki ta'lim olishdan bosh tortish, tajovuzkor axloq, promiskuitet (tartibsiz jinsiy aloqa) graffiti (devorga uyatsiz xarakterdagi rasmlar chizish va yozuvlar yozish), submadaniy deviatsiyalar (sleng, shramlash, tatuirovkalar) birmuncha tarqalgan.

Hozirgi davrda o'smirlarni tarbiyalashning o'ziga xos xususiyatlari, imkoniyatlari, mexanizmlari mavjud. Shuni alohida ta'kidlash kerakki, o'smirlarni tarbiyalashda ularning xususiyatlarini to'la hisobga olgan holda ta'limiy-tarbiyaviy tadbirlarni qo'llash, shaxslararo munosabatlarda anglashilmovchilikni bartaraf qiladi, iliq psixologik iqlimni yaratadi.[6; 114-128-b;].

Shu sababali o'smirlik davri psixologik qonuniyatlari va rivojlanish jarayonini tahlil qilib individual yondashuv orqali ta'lim-tarbiyani to'g'ri yo'lga qo'yish mumkin. Ularda sodir bo'layotgan inqirozlarni psixologik tashxis qo'yish orqali o'smir shaxsini anglash va zarur tarbiya predmetlardan foydalanib komil shaxs tarbiyalash mumkin.

Deviant xulq tizimi nuqtai nazaridan qaralganda, abyuz xulq-atvor ijtimoiy me'yorlarning oddiy buzilishi emas, balki shaxslararo munosabatlarning destruktiv shaklda tashkil etilishi bilan tavsiflanadigan murakkab psixologik hodisa hisoblanadi. Unda shaxsning motivatsion sohasi, kognitiv jarayonlari, emotsional boshqaruvi va ijtimoiy tajribasi o'zaro bog'liq holda namoyon bo'ladi. [7; 349-b.]

O'smir abyuz xulq-atvorining muhim psixologik belgilaridan biri — **nazoratga bo'lgan yuqori ehtiyoj** hisoblanadi. Bunday shaxslararo munosabatlarda o'smir tenglik va hamkorlik tamoyillaridan ko'ra, ustunlik va bo'ysundirishga asoslangan munosabatlarni afzal ko'rishi mumkin. Psixologik nuqtai nazardan bu holat o'ziga ishonchsizlik, rad etilishdan qo'rqish yoki ijtimoiy mavqeini saqlab qolishga bo'lgan ehtiyoj bilan bog'liq bo'lishi mumkin. [8; 1328-b.]

NATIJALAR VA MUHOKAMA.

Shu kabi inqirozli jarayonlarda o‘smir shaxsi har tomonlama rivojlanish holatida bo‘ladi bunda o‘smirlar ushbu qiyinchiliklarga adaptatsiya bo‘lish ya’ni moslashish jarayoni sodir bo‘ladi. Ushbu jarayon birmuncha murakkab va qiyinchiliklar bilan tavsiflanib, o‘smir shaxsida serzardalik kundalik xatti-harakatining ajralmas qismiga aylanadi.

Ayrim pedagoglar kuyinib gapiradilar, ba’zi illatlarni tanqid qiladilar va ularning ijtimoiy-psixologik ildizini topishga intiladilar, lekin mazkur illatlarning oldini olish chora va tadbirlari tizimini ishlab chiqa olmaydilar. Vujudga kelgan ziddiyatlar va qarama-qarshiliklarni psixologik kamolotni ta’minlash, faoliyat turlarini murakkablashtirish orqali o‘smir shaxsida yangi psixologik fazilatlarni tarkib toptirish bilan asta-sekin bartaraf etish mumkin.

Bu davr insonning kamoloti yuqoriroq bosqichga ko‘tarilishi bilan yakunlanadi. Kamol topish o‘smirdan umumlashtirish, hukm va xulosalar chiqarish, mavhumlashtirish, ob’ektlar o‘rtasidagi ichki munosabatlarni o‘rnatish, muhim qonuniyat, xususiyat, mexanizm va tushunchalarni anglash, ixtiyoriy diqqat, barqaror qiziqish, ongli motiv va mantiqiy eslab qolishni talab qiladi.

Bularning barchasi fanlarga doir bilimlar tizimini vujudga keltiradi, amaliy ko‘nikmalarni shakllantiradi, o‘zini-o‘zi nazorat qilish, baholash, anglash singari xususiyatlarni tarkib toptiradi. Maktab va faoliyatda keng imkoniyatlar bo‘lsa, o‘quvchi muayyan vazifa va topshiriqlarni bajara boshlaydi. Natijada o‘smirning ijtimoiy mavqei ortib, faoliyati takomillashib, psixikasi har tomonlama rivojlanib boradi.

XULOSA

Ushbu maqolada olib borilgan nazariy tahlillar shuni ko‘rsatdiki, abyuz xulq-atvorning namoyon bo‘lishi nafaqat individual psixologik xususiyatlar, balki oilaviy muhit, tengdoshlar guruhi, ta’lim muhiti va jamiyatdagi ijtimoiy-psixologik omillar ta’sirida shakllanadigan murakkab ko‘p omilli hodisadir.

Tahlillar natijasida deviant, delinkvent va asotsial xulq-atvor shakllari bilan abyuz xulq-atvor o‘rtasida mazmunan yaqinlik mavjudligi, biroq abyuz xulq-atvorning asosiy belgisi boshqa shaxsni muntazam nazorat qilish, kamsitish, psixologik bosim o‘tkazish hamda hukmronlikni saqlashga qaratilganligi aniqlandi.

Shu bois abyuz xulq-atvorni faqat huquqiy yoki pedagogik muammo sifatida emas, balki kompleks ijtimoiy-psixologik fenomen sifatida o‘rganish zarur.

Shuningdek, delinkvent xulqli o‘smirlarning kommunikativ xususiyatlarini psixodiagnostik metodlar, jumladan K. Yung testi orqali o‘rganish ularning shaxslararo munosabatlari, muloqot uslubi va tajovuzkorlikka moyilligi o‘rtasidagi bog‘liqlikni aniqlash imkonini beradi. Bu esa o‘smirlarda abyuz xulq-atvorni erta aniqlash, psixologik profilaktika va korreksion dasturlarni ilmiy asosda ishlab chiqish uchun muhim metodologik asos yaratadi.

Mazkur metodika natijalari psixologlar, pedagoglar, ota-onalar hamda yoshlar bilan ishlovchi mutaxassislar faoliyatida o‘smirlarda abyuz xulq-atvorning oldini olish, sog‘lom shaxslararo munosabatlarni rivojlantirish va psixologik xavfsiz muhitni shakllantirishga xizmat qilishi bilan amaliy ahamiyat kasb etadi.

FOYDALAANILGAN ADABIYOTLAR

1. Менделевич В.Д. Психология девиантного поведения. – Санкт-Петербург: Пумер, 2021. – С. 25–39.
2. Kamilova, N.G‘., & Kadirova, Z. (2022). Razvitiye emotsionalnogo intellekta u molodeji s deviantnym povedeniyem. *Bola va Zamon*, (1), 26–29.
3. Sugaya, N., Shirasaka, T., Takahashi, K., & Kanda, H. (2019). Bio-psychosocial factors of children and adolescents with internet gaming disorder: A systematic review. *BioPsychoSocial Medicine*, 13, 3.<https://doi.org/10.1186/s13030-019-0144-5>
4. Змановская Е. В. Девиантология: психология отклоняющегося поведения: учебное пособие для студентов вузов. — М.: Академия, 2003. — С. 31–43.
5. Karimova V.M. *Ijtimoiy psixologiya*. – Toshkent: Fan, 2020.
6. Nishanova Z.T. *Yosh davrlari va pedagogik psixologiya*. – Toshkent, 2019. – 114–128-bet.
7. **Dodge, K. A., & Pettit, G. S. (2003).** *A biopsychosocial model of the development of chronic conduct problems in adolescence. Developmental Psychology*, 39(2), 349–371.
8. **Downey, G., & Feldman, S. I. (1996).** **Implications of rejection sensitivity for intimate relationships. Journal of Personality and Social Psychology**, 70(6), 1327–1343.